

अष्टमः पाठः

अन्नाद् आनन्दं प्रति

0902CH08

संस्कृतवाङ्मये उपनिषत्-साहित्यस्य विशिष्टं महत्त्वपूर्णं च स्थानम् अस्ति। उपनिषत्सु अनेके ज्ञानप्रदाः संवादाः सन्ति। तैत्तिरीयोपनिषदि समग्रजीवनविकासाय पञ्चकोषाणां महत्त्वं पितापुत्रसंवादरूपेण वर्णितम्। तादृशज्ञानप्रदसंवादानाम् अध्ययनेन बोधनेन च वयम् आत्मविकासं कर्तुं शक्नुमः। अस्मिन् पाठे वयम् पितापुत्रयोः भृगुवरुणयोः संवादं पठिष्यामः।

(एकदा ब्रह्मज्ञानाय तत्परः वरुणस्य पुत्रः भृगुः सविनयं पितरं प्रति गत्वा निवेदयति)

भृगुः अयि भोः पितः! अभिवादयेऽहं सादरम्। भगवन्! ब्रह्मविषये मयि काचिद् जिज्ञासा वर्तते। किं तद् ब्रह्म येन सर्वं जगदिदं सञ्चाल्यते? कृपया उपदिशतु।

वरुणः पुत्र! शुभं भूयात्। ब्रह्मज्ञानाय त्वया स्वयमेव अन्वेषणं क्रियताम्। यत्नः अभ्यासश्च क्रियेताम्। तपस्तप्यताम्। तपसैव ज्ञायते।

भृगुः अस्तु तात !

(ततो भृगुः अनेकवर्षाणि तप आचरति । तपस्तप्त्वा पुनः पितरं निकषा गच्छति ।
पिता तं पृच्छति —)

वरुणः अयि पुत्र ! त्वया किं ज्ञातम् ?

भृगुः भोः पितः ! अन्नं वै ब्रह्म इति ।

वरुणः कथम् अन्नं ब्रह्मरूपेण ज्ञातम् ?

भृगुः हे पितः ! अन्नाद् एव प्राणिनः जायन्ते ।
अन्नेन एव प्राणिनः जीवन्ति । अन्नेनैव
शरीरं बलं च वर्धते । अतोऽन्नं ब्रह्म
इति । उच्यते हि —

आहारात् सर्वभूतानि सम्भवन्ति महीपते ।

आहारेण विवर्धन्ते तेन जीवन्ति जन्तवः ॥

वरुणः पुत्र ! त्वया सम्यग् अवबुद्धम् । अत उच्यते — अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् ।
तस्मात् (अन्नं) सर्वौषधम् इति उच्यते । अतः कदापि अन्नं न निन्द्यात् ।
अन्नं सदा ईश्वरबुद्ध्या सेवताम् । कदापि अन्नं न परिहर्तव्यम् । प्रयत्नेन
अन्नं बहु कुर्वीत । सर्वदा सात्त्विकं हितकारकं च आहारं सेवताम् । परं च
हे वत्स ! ब्रह्म ज्ञातुम् इतोऽपि यतताम् । तपः कुरुताम् ।

भृगुः अस्तु तात !

(पुनः भृगुः पर्वतं गत्वा बहूनि
वर्षाणि तप आचरति ।

तपस्तप्त्वा पितुः समीपं गच्छति ।

आगतं पुत्रं दृष्ट्वा पिता पृच्छति)

वरुणः हे पुत्र ! तपसा त्वया किं
ज्ञातम् ?

भृगुः हे पितः ! प्राणो वै ब्रह्म इति ।

वरुणः हे भृगो ! कथं प्राणो ब्रह्म इति ज्ञातम् ?

भृगुः हे भगवन् !

प्राणो हि भूतानाम् आयुः। प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम्।

प्राण एव अस्माकं जीवनम्। प्राणेन विना शरीरं क्रियाशून्यं भवति। अतः प्राणो ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च। तस्मात् प्राणो वै ब्रह्म इति विज्ञातम्।

वरुणः पुत्र ! त्वया सत्यम् उदीरितम्। प्राणाद् एव इमानि भूतानि जायन्ते। प्राणेन जातानि जीवन्ति। प्राणशक्त्या एव शारीरिकक्रियाशक्तेर्विकासो भवति। अत एव प्राणः सर्वथा **रक्षणीयः**। तस्मात् प्राणविकासाय प्रतिदिनं प्राणायामः **कर्तव्यः**। उक्तं हि —

यावद् वायुः स्थितो देहे तावज्जीवनमुच्यते।

मरणं तस्य निष्क्रान्तिस्ततो वायुं निरोधयेत् ॥

पुत्र ! भवान् तपसा प्राणतत्त्वस्य महत्त्वं ज्ञातवान्। किन्तु ब्रह्मज्ञानाय इतोऽपि कठोरं तपः **कुरुताम्**।

भृगुः अस्तु पितः !

(सः पुनः बहुकालं यावद् वनं गत्वा तपश्चर्या कुरुते। तपस्तप्त्वा प्रसन्नवदनो वरुणं निकषा प्राप्नोति, वरुणः भृगुं पृच्छति —)

वरुणः हे पुत्र ! त्वया तपसा किं ज्ञातम् ?

भृगुः हे तात ! मया तपसा मनो वै ब्रह्म इति ज्ञातम्।

वरुणः पुत्र ! कथं मनो वै ब्रह्म इति ?

भृगुः हे पितः ! मया तपसा एवम् अनुभूतं यद् अस्माकं मन एव सर्वकर्मणः प्रवर्तकम्। समस्तानि इन्द्रियाणि अपि मनसा सञ्चाल्यन्ते। मानवः मनसा एव सर्वं कार्यं सम्पादयति। मनसः सङ्कल्पाः, भावाः, विचाराश्च जायन्ते। अतो मनो वै ब्रह्म इति।

वरुणः हे वत्स ! त्वया सम्यग् अनुभूतं यद् मन एव सर्वमिति। अत उपनिषदि उच्यते—

**कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा
धृतिरधृतिर्हीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एव।**

वत्स ! मानवः चिन्तनशक्त्या मननशक्त्या दृढसङ्कल्पशक्त्या च सर्वं लब्धुं शक्नोति। अतो मनसः शक्तिप्राप्तये मनः सदा सत्कर्मणा साधनीयम्। शोकादिरहितम् उत्साहयुक्तं शान्तं च करणीयम्। आहारशुद्धिश्च करणीया। किञ्च हे पुत्र ! ब्रह्मज्ञानाय इतोऽपि प्रयतस्व।

भृगुः अस्तु श्रीमन् !

(पुनः भृगुः बहुकालं यावत् कठोरं तपः कुरुते, तपः कृत्वा पितुः समीपं प्राप्नोति, पिता तं पृच्छति)

वरुणः हे भृगो ! तपसा किम् अनुभूतम् ?

भृगुः हे पितः ! मया तपसा सूक्ष्मज्ञानेन च इदं ज्ञातं यद् विज्ञानं वै ब्रह्म इति।

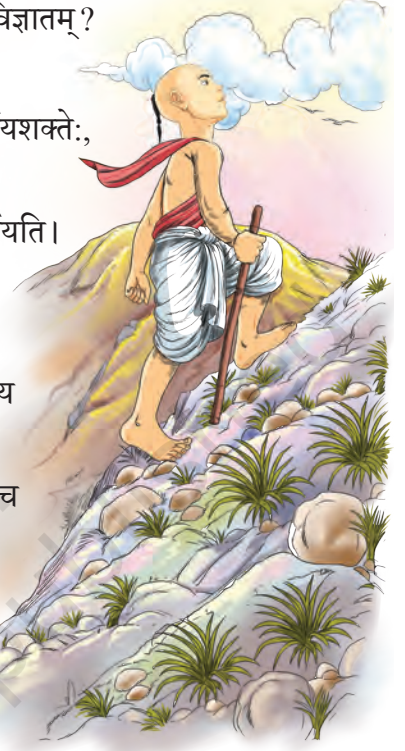
वरुणः पुत्र ! किं नाम विज्ञानम् ?

भृगुः हे भगवन् ! बुद्धितत्त्वमेव विज्ञानम् ।

वरुणः पुत्र ! कथं विज्ञानं (बुद्धितत्त्वम्) ब्रह्म इति विज्ञातम् ?

भृगुः हे पितः ! बुद्धितत्त्वं विना अस्माकं
बोधशक्तेः, तर्कशक्तेः, विवेकशक्तेः, निर्णयशक्तेः,
स्मृतिशक्तेश्च विकासो न भवति ।
बुद्धिरेव सारथिरूपेण अस्मान् कर्मणि प्रवर्तयति ।
समग्रज्ञानं बुद्धौ एव विद्यते ।
अत एव विज्ञानं वै ब्रह्म इति ।

वरुणः पुत्र ! सत्यं भाषसे । अतः बौद्धिकविकासाय
विज्ञानमयकोषस्य विकासः कर्तव्यः । तदर्थं
प्रतिदिनं ध्यानं योगासनं च कर्तव्यम् । किञ्च
यदि ब्रह्मणः स्वरूपं वेत्तुम् इच्छति तर्हि
इतोऽपि प्रयतताम्, अन्विष्यतां च ।

भृगुः अस्तु श्रीमन् !

(भृगुः पुनः बहुकालं यावत् तपश्चर्यां करोति ।
तपस्तप्त्वा प्रसन्नमुखेन पितुः निकटे समुपस्थितो भवति ।)

वरुणः भोः वत्स ! तपसा त्वया किं विज्ञातम् ?

भृगुः हे भगवन् ! अत्यन्तं सूक्ष्मचिन्तनेन तपसा च मया एवम् अवबुद्धम्
आनन्दो वै ब्रह्म इति ।

वरुणः हे पुत्र ! कथम् आनन्दो वै ब्रह्म इति ?

भृगुः हे पितः ! अस्माकं सर्वकर्माणि
आनन्दाय भवन्ति । अस्माकं कर्मणो
लक्ष्यम् आनन्दप्राप्तिरेव । आनन्देन
एव प्राणिनो जीवन्ति । आनन्देन
रहितं जीवनं मृत्युरूपमिति । तस्मात्
आनन्दो वै ब्रह्म इति ।

वरुणः हे वत्स ! त्वया सत्यं
प्रकटितम् । अतः आनन्दप्राप्तये
प्रतिदिनं ध्यानं योगासनं च कर्तव्यम् ।
प्राणिषु दया कर्तव्या । परोपकारः
कर्तव्यः । रागः, द्वेषः, ईर्ष्या, क्रोधः,
लोभः, मोहश्च हातव्याः । सर्वदा
ईश्वरं सेवतां मोदतां च ।

भृगुः अस्तु श्रीमन् ! तथैव आचरामि ।

वरुणः हे पुत्र ! त्वं तपसा सूक्ष्मविज्ञानेन च अन्नस्य, प्राणस्य, मनसः, विज्ञानस्य,
आनन्दस्य च महत्त्वं ज्ञातवान् । एतैः पञ्चभिरेव अस्माकं पूर्णविकासो
भवति, अतः एते ब्रह्मपदेन व्यवहियन्ते । ब्रह्मणः स्वरूपं तु ततोऽपि परे
अस्ति । एतानि ब्रह्मज्ञानाय द्वाराणि सन्ति । यदि एतेषां क्रमशो विकासं
करिष्यसि तर्हि ब्रह्मणः स्वरूपबोधो भविष्यति । उक्तञ्च—

**आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः ।
स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः इति**

भृगुः अस्तु श्रीमन् ! अनुगृहीतोऽस्मि ।

सर्व शब्देन भासते

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थ लिखत
अन्वेष्यम् (अनु + √इष् + तव्यत्, नपुं.प्र.ए.व.)	अनुसन्धेयम्	खोज करनी चाहिए	Explore	
अवबुद्धम् (अव + √बुध् + क्त, नपुं.प्र.ए.व.)	ज्ञातम्	समझा गया	Understood	
उदीरितम् (उद् + √ईर् + क्त, नपुं.प्र.ए.व.)	उक्तम्/ प्रकटितम्	कहा गया	Spoken	
कामः (पुं.प्र.ए.व.)	इच्छा	इच्छा	Desire	
कुर्वीत (√कृ, विधिलिङ्, आ.प्र.पु.ए.व.)	कुर्यात्	करना चाहिए	Should do	
धृतिः (स्त्री.प्र.ए.व.)	धैर्यम्	धैर्य	Courage	
धीः (स्त्री.प्र.ए.व.)	बुद्धिः	बुद्धि	Intelligence	
निष्क्रान्तिः (निस् + √क्रम् + क्तिन्, स्त्री.प्र.ए.व.)	बहिर्निर्गमनम्	बाहर जाना	Going out	
परिहर्तव्यम् (परि + √हृ + तव्यत्, नपुं.ए.व.)	त्यक्तव्यम्	त्याग करना चाहिए	To be discarded	
प्रकटितम् (प्र + √कट् + क्त, नपुं.प्र.ए.व.)	प्रकाशितम्	प्रकट हुआ	Revealed	

प्राणः (पुं.प्र.ए.व.)	प्राणवायुः	प्राण वायु	Life-breathe
ब्रह्म (नपुं.प्र.ए.व.)	परमात्मा/ ईश्वरः	परमात्मा	Supreme being
भूतानि (नपुं.प्र.ब.व.)	प्राणिनः	प्राणी जन	Living beings
विचिकित्सा (स्त्री.प्र.ए.व.)	सन्देहः	सन्देह	Doubt
विज्ञानम् (नपुं.प्र.ए.व.)	बुद्धिः	बुद्धि	Intellect
विप्रमोक्षः (वि + प्र + मोक्षः)	अत्यन्त मोक्षः	अत्यन्त मोक्ष	Final liberation
विवर्धन्ते (वि + √वृध् + लट्, आ. प्र.पु.ब.व.)	विशेषेण वृद्धिं प्राप्नुवन्ति	विशेष रूप से वृद्धि को प्राप्त होते हैं	Grow
श्रद्धा (स्त्री.प्र.ए.व.)	आदरः	निष्ठा	Faith
सङ्कल्पः (पुं.प्र.ए.व.)	प्रतिज्ञा	सङ्कल्प	Come into being
सम्भवन्ति (सम् + √भू + लट्, प्र.पु.ब.व.)	जायन्ते	उत्पन्न होते हैं	Arise
सर्वग्रन्थीनाम् (पुं.ष.ब.व.)	सर्वेषां ग्रन्थीनाम् (सन्देहानाम्)	सभी गाँठ (सन्देहों के)	Of all the doubts
साधनीयम् (√साध् + अनियर्, नपुं.प्र.ए.व.)	संस्करणीयम्	संस्कार करना चाहिए	Should be achieved

स्मृतिलम्भे (षष्ठी-तत्पुरुषः, पुं.स.ए.व.)	स्मृतेः लम्भे (ध्रुवस्मृतेः प्राप्तौ)	ध्रुवस्मृति (आत्मज्ञान) की प्राप्ति होने पर	Obtaining the everlasting memory or self actualization
हातव्याः (√हा + तव्यत्, पुं.प्र.ब.व.)	त्यक्तव्याः	त्याग करना चाहिए	Should be sacrificed
ह्रीः (स्त्री.प्र.ए.व.)	लज्जा	लज्जा	Modesty

अत्र इदम् अवधेयम्

मानवः क्रमशः शरीरेण, प्राणेन, मनसा, बुद्ध्या, अध्यात्मशक्त्या च पूर्णविकासं लभते। अतः समग्रजीवनविकासाय (१) अन्नमयकोषः, (२) प्राणमयकोषः, (३) मनोमयकोषः, (४) विज्ञानमयकोषः, (५) आनन्दमयकोष इति पञ्चकोषाः शास्त्रेषु वर्णिताः। एतेषामेव महत्त्वम् अस्मिन् पाठ्यक्रमे वर्णितम्। मानवः पञ्चकोषविवेकतः समग्रं विकासं प्राप्नोति। एतेषां पञ्चकोषाणां परस्परं सम्बन्धः अस्ति। अन्नमयकोषस्य विकासं विना प्राणमयकोषस्य विकासः नैव भवितुं शक्नोति। अन्नमयकोषस्य प्राणमयकोषस्य च विकासं विना मनोमयकोषस्य विकासो न भवति। एवं क्रमेण क्रमिकविकासाय तावद् आदौ अन्नमयकोषस्य विकासाय यत्नः कर्तव्यः। ततः प्राणमयकोषस्य, मनोमयकोषस्य, विज्ञानमयकोषस्य आनन्दमयकोषस्य च विकासः कर्तव्यः। अनया क्रमिक-विकासपद्धत्या एव मानवः पूर्णतां प्राप्नोति।

अभ्यासाद् जायते सिद्धिः

१. एकेन पदेन रिक्तस्थानं पूरयत —

उदाहरणम् — अन्नेन शरीरं वर्धते।

- (क)अन्नेन..... शरीरं वर्धते।
(ख) शरीरं प्रतिष्ठितम्।
(ग) विना शरीरं क्रियाशून्यं भवति।
(घ) एव इमानि भूतानि जायन्ते।
(ङ) समस्तानि इन्द्रियाणि सञ्चाल्यन्ते।
(च) विना बोधशक्तेः तर्कशक्तेश्च विकासो न भवति।
(छ) एव सर्वकर्मणः प्रवर्तकम्।

२. अधोलिखितानां प्रश्नानां पूर्णवाक्येन उत्तराणि लिखत —

- (क) भृगोः जिज्ञासा कस्मिन् विषये आसीत् ?
(ख) भृगुणा ब्रह्मज्ञानाय किम् आचरितम् ?
(ग) भृगुः प्रथमं तपसा ब्रह्मरूपेण किं ज्ञातवान् ?
(घ) मनसः के जायन्ते ?
(ङ) प्राणिनः कस्मात् जायन्ते ?
(च) इन्द्रियाणि केन सञ्चाल्यन्ते ?
(छ) शरीरं कुत्र प्रतिष्ठितम् अस्ति ?
(ज) केन विना स्मृतिशक्तेर्विकासो न भवति ?
(झ) भृगुः तपसा केषां महत्त्वं ज्ञातवान् ?

३. उदाहरणं दृष्ट्वा अधोलिखितेषु 'किं सत्यं किम् असत्यम्' इति रिक्तस्थाने पूरयत —

उदाहरणम् — प्रस्तुते पाठे पितापुत्रयोः संवादः अस्ति

- (क) प्रस्तुते पाठे पितापुत्रयोः संवादः अस्तिसत्यम्.....
(ख) अस्मिन् संवादे अन्नस्य महत्त्वं वर्णितम्
(ग) प्राणिनः मनसः जायन्ते इति कथनम् अस्ति
(घ) अन्नेन शरीरं वर्धते इति
(ङ) मनः सारथिरूपेण अस्मान् कर्मणि प्रवर्तयति
(च) भृगुः वरुणस्य पुत्रोऽस्ति
(छ) भृगुः तपसा मनो ब्रह्मरूपेण ज्ञातवान्
(ज) विना योगे तृतीया विभक्तिर्भवति

४. क्रियापदेन सह समुचितं पदं योजयत —

- (क) प्राणिनः १. क्रियताम्
(ख) शरीरम् २. कुरुताम्
(ग) तपः ३. जायन्ते
(घ) पितरं ४. वर्धते
(ङ) यत्नः ५. ब्रूते

५. अवशिष्ट-धातुरूपाणि पूरयत —

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
.....वर्तते.....
.....
.....

६. एतानि पदानि लट्-लकारस्य त्रिषु पुरुषेषु रूपाणि पठत लिखत च —

लभते, जायते, भाषते, विद्यते, मोदते, सेवते, सहते, शोभते, यतते, वर्धते, मन्यते,
द्योतते, रोचते, कम्पते, याचते, सहते, स्पर्धते, लज्जते, क्षीयते

७. आत्मनेपदिधातूनां लोट्-लकारे त्रिषु पुरुषेषु अभ्यासं कुरुत
लिखत च —

वन्द्-धातुः, लोट्-लकारः

कृ -धातुः, लोट्-लकारः

वन्दताम्	वन्देताम्	वन्दन्ताम्	कुरुताम्	कुर्वाताम्	कुर्वताम्
वन्दस्व	वन्देथाम्	वन्दध्वम्	कुरुष्व	कुर्वाथाम्	कुरुध्वम्
वन्दै	वन्दावहै	वन्दामहै	करवै	करवावहै	करवामहै

एकवचनम्

द्विवचनम्

बहुवचनम्

१. मोदताम्
.....
.....
२. वर्धताम्
.....
.....

८. एतानि क्रियापदानि लोट्-लकारे त्रिषु पुरुषेषु पठत लिखत च —

लभताम्, सेवताम्, जयताम्, भाषताम्, विद्यताम्, सहताम्, यतताम्,
याचताम्, स्पर्धताम्, लज्जताम्, कुरुताम्

कर्तृपदानुसारं लोट्-लकारेण क्रियापदं परिवर्तयत —

लट्-लकारः

लोट्-लकारः

उदाहरणम् — सः अन्नं सदा
ईश्वरबुद्ध्या सेवते।

भवान् सदा अन्नम् ईश्वरबुद्ध्या
सेवताम्।

(क) बालकः अन्नस्य निन्दां न कुरुते।	भवान्
(ख) मम जीवने यशो वर्धते।	तव
(ग) अहं बौद्धिकविकासाय सदा योगासनं कुर्वे।	त्वं
(घ) रमेशः सर्वदा सत्यं भाषते।	दिनेशः
(ङ) छात्रः लक्ष्यसिद्धये कष्टं सहते।	अहं
(च) साधवः सर्वदा रमन्ते।	भवन्तः
(छ) भवान् योगेन आरोग्यं लभते।	अहं
(ज) रमा सदा सत्कर्मणि यतते।	लता
(झ) भक्तः ईश्वरं वन्दते।	त्वं

कर्तृ-कर्मवाच्यनियमः

कर्तृवाच्ये कर्तारि प्रथमा विभक्तिः। कर्मणि द्वितीया विभक्तिः। क्रिया कर्तृपदानुसारिणी भवति। यतोहि कर्तृवाच्ये कर्तुः प्राधान्यं भवति अतः क्रियापदस्य वचनं पुरुषश्च कर्तृपदानुसारं भवतः। तथैव—कर्मवाच्ये कर्मणि प्रथमा, कर्तारि तृतीया, क्रिया कर्मपदानुसारिणी भवति। कर्मवाच्ये कर्मकारकस्य प्राधान्यं भवति। अतः क्रियायाः वचनं पुरुषश्च कर्मपदानुसारं भवतः। कर्मवाच्यप्रयोगे क्रियापदानि आत्मनेपदयुक्तानि भवन्ति।

यथा— रामः ग्रामं गच्छति इति कर्तृवाच्यम् अस्ति। अत्र रामः कर्तृवाचकं पदम्, अतः तत्र प्रथमा विभक्तिः। ग्रामम् इति कर्मवाचकं पदम् अतः द्वितीया विभक्तिः। गच्छति इति क्रियापदं कर्त्रनुसारि भवति, अतः एकवचने। अस्यैव कर्मवाच्यप्रयोगे— रामेण ग्रामः गम्यते इति

वाक्यं भवति। अत्र **रामेण** इति कर्तृपदम्, अतः तृतीया विभक्तिः। **ग्रामः** इति कर्मवाचकपदं, तस्मात् प्रथमा। क्रिया कर्मपदानुसारिणी एकवचने, आत्मनेपदयुक्ता च। तथैव **छात्राः विद्यालयं गच्छन्ति** इत्यत्र **छात्राः** इति कर्तृपदं बहुवचने वर्तते, अतः क्रियापदमपि बहुवचने अस्ति। अस्यैव कर्तृवाच्यस्य कर्मवाच्यप्रयोगे **छात्रैः विद्यालयः गम्यते** इति भवति। अत्र कर्मपदम् (विद्यालयः) एकवचने अस्ति, अतः क्रियापि एकवचने भवति।

अधोलिखितानि वाक्यानि उच्चैः पठत अवगच्छत च —

कर्तृवाच्यम्	कर्मवाच्यम्
• रामः पाठं पठति।	रामेण पाठः पठ्यते।
• छात्राः विद्यालयं गच्छन्ति।	छात्रैः विद्यालयः गम्यते।
• बालिकाः गीतं गायन्ति।	बालिकाभिः गीतं गीयते।
• छात्रः श्लोकान् लिखति।	छात्रेण श्लोकाः लिख्यन्ते।
• माता पुत्रौ पश्यति।	मात्रा पुत्रौ दृश्येते।
• मनः सर्वाणि इन्द्रियाणि सञ्चालयति।	मनसा सर्वाणि इन्द्रियाणि सञ्चाल्यन्ते।
• ब्रह्मज्ञानाय त्वं स्वयमेव अन्वेषणं कुरु।	ब्रह्मज्ञानाय त्वया स्वयमेव अन्वेषणं क्रियताम्।
• त्वं यत्नम् अभ्यासं च कुरु।	त्वया यत्नः, अभ्यासश्च क्रियेताम्।
• शिष्यः गुरुं सेवते।	शिष्येण गुरुः सेव्यते।

अत्र सर्वेषु उदाहरणेषु क्रियापरिवर्तनं कर्मपदानुसारम् अस्ति। अतः एतानि कर्मवाच्यस्य उदाहरणानि सन्ति। यो नियमः अत्र (तिङन्तस्थले) प्रदर्शितः सः एव नियमः कृत्-प्रत्ययस्थलेषु (क्त-तव्यत्-अनीयर्-प्रत्ययान्तपदेषु) बोद्धव्यः। केवलं

तत्र कर्मपदगत-लिङ्गानुरूपं कृदन्तपदस्य लिङ्गं वचनं च भवतः इति विशेषः।
तव्यत्-अनीयर्-प्रत्ययौ लृट्-लोट्- विधिलिङ्लकाराणां विषये योग्यार्थे च भवतः।
यथा —

अन्नं न परिहरेत्/परिहरतु/परिहरिष्यति = अन्नं न परिहर्तव्यम्
(परि + ह् + तव्यत्/परिहरणीयम् (परि + ह् + अनीयर्) इति।
योग्यार्थे – पानीयं जलम्। कर्तव्यं/करणीयं = कर्म।

तव्यत्-अनीयर्-प्रत्यययोः प्रयोगस्थलम्

विधिलिङ्लकारः/ लोट्लकारः/ लृट्लकारश्च	तव्यत्-प्रत्ययः	अनीयर्-प्रत्ययः
अन्नं न परिहरेत्/परिहरतु/ परिहरिष्यति	अन्नं न परिहर्तव्यम्	अन्नं न परिहरणीयम्
मानवः क्रोधं त्यजेत्/त्यजतु/त्यक्ष्यति	मानवेन क्रोधः त्यक्तव्यः	मानवेन क्रोधः त्यजनीयः
मनः सदा सत्कर्मणा साध्नुयात्/साध्नोतु/सात्स्यति	मनः सदा सत्कर्मणा साद्धव्यम्	मनः सदा सत्कर्मणा साधनीयम्
सर्वदा ईश्वरं सेवेत/सेवताम्/ सेविष्यते	सर्वदा ईश्वरः सेवितव्यः	सर्वदा ईश्वरः सेवनीयः
प्रतिदिनं योगासनं करोतु/कुर्यात्/ करिष्यति	प्रतिदिनं योगासनं कर्तव्यम्	प्रतिदिनं योगासनं करणीयम्

त्रिषु लिङ्गेषु तव्यत्-अनीयर्-प्रत्यययोः प्रयोगः

पुंलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	नपुंसकलिङ्गम्
मया परोपकारः कर्तव्यः (कृ+तव्यत्)	मया प्राणिषु दया कर्तव्या	मया योगासनं कर्तव्यम्
शिष्येण वेदः पठितव्यः (पठ्+तव्यत्)	शिष्येण गीता पठितव्या	शिष्येण संस्कृतं पठितव्यम्

सर्वथा धर्मः रक्षणीयः (रक्ष्+अनीयर्)	मातृभूमिः रक्षणीया	आरोग्यं रक्षणीयम्
त्वया क्रोधः त्यक्तव्यः (त्यज्+तव्यत्)	ईर्ष्या त्यक्तव्या	दूषितान्नं त्यक्तव्यम्
अस्माभिः प्रतिदिनं योगः करणीयः (कृ+अनीयर्)	प्रतिदिनं मया क्रीडा करणीया	अस्माभिः समयेन भोजनं करणीयम्

त्रिषु वचनेषु तव्यत्-अनीयर्-प्रत्यययोः प्रयोगः

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
शिष्येण वेदः पठितव्यः	शिष्येण वेदौ पठितव्यौ	शिष्येण वेदाः पठितव्याः
अस्माभिः वेदः पठनीयः	अस्माभिः वेदौ पठनीयौ	अस्माभिः वेदाः पठनीयाः
त्वया गीतं पठितव्यम्	त्वया गीते पठितव्ये	त्वया गीतानि पठितव्यानि
मया उद्याने लता दृश्यते	मया उद्याने लते दृश्येते	मया उद्याने लताः दृश्यन्ते
मया क्रोधः त्यक्तव्यः	भवता लोभमोहौ त्यक्तव्यौ	त्वया दोषाः त्यक्तव्याः

स्वाध्यायान्मा प्रमदः

१. आत्मनेपदिधातूनां लोट्-लकारे त्रिषु पुरुषेषु अभ्यासं कुरुत—
वन्द्-धातुः (लट्-लकारः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	वन्दते	वन्देते	वन्दन्ते
मध्यमपुरुषः	वन्दसे	वन्देथे	वन्दध्वे
उत्तमपुरुषः	वन्दे	वन्दावहे	वन्दामहे

कृ-धातुः (लट्-लकारः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	कुरुते	कुर्वाते	कुर्वते
मध्यमपुरुषः	कुरुषे	कुर्वाथे	कुर्वध्वे
उत्तमपुरुषः	कुर्वे	कुर्वहे	कुर्महे

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	भक्तः देवं वन्दते	भक्तौ देवं वन्देते	भक्ताः देवं वन्दन्ते
मध्यमपुरुषः	त्वं देवं वन्दसे	युवां देवं वन्देथे	यूयं देवं वन्दध्वे
उत्तमपुरुषः	अहं देवं वन्दे	आवां देवं वन्दावहे	वयं देवं वन्दामहे

२. एतेषु वाक्येषु निहितानि क्रियापदानि उच्चैः पठत—

एकवचनरूपाणि

बहुवचनरूपाणि

१. बालकः उद्याने रमते

बालकाः उद्याने रमन्ते

२. शिष्यः गुरुं सेवते

शिष्याः गुरुं सेवन्ते

३. रात्रौ चन्द्रः राजते

साधुपुरुषाः सर्वत्र राजन्ते

४. वृक्षः वायुना कम्पते	वृक्षाः वायुना कम्पन्ते
५. कण्ठे हारः शोभते	वृक्षे पुष्पाणि शोभन्ते
६. योगासनेन मानवः आरोग्यं लभते	योगासनेन मानवाः आरोग्यं लभन्ते
७. भिक्षुकः धनं याचते	भिक्षुकाः धनं याचन्ते
८. छात्रः गृहकार्यं कुरुते	छात्राः गृहकार्यं कुर्वन्ते

३. आहारात् सर्वभूतानि सम्भवन्ति महीपते ।
आहारेण विवर्धन्ते तेन जीवन्ति जन्तवः ॥

(महाभारतम् , वनपर्व 131/7)

अन्वयः हे महीपते ! सर्वभूतानि आहारात् सम्भवन्ति, आहारेण जन्तवः विवर्धन्ते, तेन आहारेण जीवन्ति च ।

भावार्थः हे राजन् ! सर्वे प्राणिनः अन्नादिभोज्यपदार्थाद् जायन्ते । प्राणिनः आहारेण एव शरीरस्य विकासं प्राप्नुवन्ति । तेन आहारेण एव जीवन्ति ।

आहारशुद्धिः मानसिक-बौद्धिक-विकासाय सर्वदा सात्त्विकं हितकारकं च आहारं सेवताम् । सात्त्विकम् अन्नं मनसि सद्भावान् गुणांश्च विकासयति । तेन अस्माकं स्मृतिशक्तेः आध्यात्मिकशक्तेः अन्नमयादिकोषाणां च विकासो भवति । अत एव उक्तम्—

आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः ।

स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः ।

(छान्दोग्योपनिषद् 0७/२६/२)

४. यावद् वायुः स्थितो देहे तावज्जीवनमुच्यते ।
मरणं तस्य निष्क्रान्तिस्ततो वायुं निरोधयेत् ॥

(हठयोगप्रदीपिका)

अन्वयः यावद् देहे वायुः स्थितः तावत् जीवनम् उच्यते । तस्य निष्क्रान्तिः मरणम्, ततः वायुं निरोधयेत् ।

भावार्थः यावत् कालपर्यन्तं प्राणवायुः शरीरे रक्षितो भवति, तावत् कालपर्यन्तम् जीवनं भवति। वायोः शरीराद् निर्गमनम् एव मरणम् इति, अस्मात् हेतोः प्राणवायुं रक्षेत्। प्राणमयकोषविकासाय अस्माभिः सर्वदा प्राणायामः, आसनानि, च करणीयानि। शयनं जागरणं च यथासमयं करणीयम्।

५. मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः।

बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम् ॥

(अमृतबिन्दु— उपनिषद् १/२)

अन्वयः मनः एव मनुष्याणां बन्धमोक्षयोः कारणं, विषयासक्तं बन्धाय, निर्विषयं मुक्त्यै स्मृतम् अस्ति।

भावार्थः मनुष्याणां बन्धस्य मोक्षस्य च कारणं मन एव भवति। यदि मनः विषयेषु आसक्तं भवति अर्थात् कामादिदोषयुक्तं भवति तर्हि बन्धाय कारणं भवति। यदि मनः विषयेषु आसक्तं न भवति तर्हि बन्धाय कारणं न भवति। यदि अस्माकं मनः निर्मलं शान्तं राग-द्वेष-शोकादिरहितं च भवति तर्हि मानसिकशक्तेः, मनोमयकोषस्य च विकासो भवति। शास्त्रेषु मनसः द्विविधं रूपं वर्णयते।

(१) शुद्धम् (२) अशुद्धम् इति।

६. मनो हि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च।

अशुद्धं कामसङ्कल्पं शुद्धं कामविवर्जितम् ॥

(अमृतबिन्दु— उपनिषद् १/१)

७. मनसः विषयाः—

कामः, संकल्पः, विचिकित्सा, श्रद्धा, अश्रद्धा, धृतिः, अधृतिः, ह्रीः, धीः, भीः इत्येतत् सर्वं मन एव।

(बृहदारण्यकोपनिषद् १/५/३)

८. यन्मनसा ध्यायति तद् वाचा वदति यद् वाचा वदति तत् कर्मणा करोति यत् कर्मणा करोति तदभिसम्पद्यते।

(शतपथब्राह्मणम्)

एतानि उपनिषद्वचनानि उच्चैः पठन्तु स्मरन्तु च —

१. अन्नादेव खलु इमानि भूतानि जायन्ते। अन्नेन जातानि जीवन्ति।
२. अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम्। तस्मात् सर्वोषधमुच्यते।
३. अन्नं न निन्द्यात्। अन्नं बहु कुर्वीत।
४. प्राणो हि भूतानाम् आयुः। प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम्। प्राणो वै ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च।
५. कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एव।
६. तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु।

यस्तु क्रियावान् मनुजः स विद्वान्

१. एकां छात्रसंगोष्ठीम् आयोज्य अस्य पाठस्य अस्माकं जीवने कीदृशी प्रासङ्गिकता अस्तीति स्वविचारान् उपस्थापयत।
२. पाठे आगतानाम् उपनिषद्वचनानाम् आशयं दशसु वाक्येषु प्रकटयत।
३. पाठे आगतानि क्रियापदानि चित्वा विंशतिवाक्यानि रचयत।
४. अन्नरक्षणाय भवता के उपायाः क्रियन्ते इति वर्णयत।
५. मनसः कार्यं दशसु वाक्येषु निरूपयत।
६. केषाञ्चन त्रयाणाम् आत्मनेपदिधातूनां लट्-लोट्लकारयोः त्रिषु पुरुषेषु रूपाणि स्मरत लिखत च।
७. अस्माकं जीवने प्रत्येकं कोषस्य विकासाय किं किं कर्तुं शक्यते इत्युपरि चर्चा कुरुत।

